

Rekviem egy életképes magyar hang felett?! (Egy több mint két évszázados per tanulságai)

„Mikor vízbefűlőt mentek,
ha ti más mezőre mentek,
nem vagytok közönytől mentek,
mind csak afféle jött-mentek.”

(WEÖRES SÁNDOR)

1. Előzetes megjegyzések. Eredetileg a *hang* helyett *fonémát* akartam írni. Miután azonban többször átgondoltam a cím mondanivalójának a lényegét, rájöttem, hogy így is elárultam „táborbeli” hovatartozásomat: az *életképes* = fontos; továbbá a cím végén levő írásjelek (?!) is önmaguk helyett beszélnek. Annak a „tudatosítása”, hogy a cím mögött, a zárt *ë* fonológiai státusáról van szó, azt hiszem, egyértelmű, a „több mint kétévszázados” jelző azonban némi magyarázatra szorul. A hazai nyelvészközvélemény előtt — különösen KNIEZSA ISTVÁN és FÁBIÁN PÁL monográfiái után — ismeretes, hogy már a kódexirodalomban is találkozunk különféle diakritikus jelekkel ellátott *e* betűkkel. Ez a jelenség viszont vitathatatlanul amellet bizonykodik, hogy a különböző írók — különböző nyelvjárásterületről származva — különbséget tettek a nyílt, meg a zárt *ë* hangok ejtése között, aminek az írásbeli lecsapódása az említett írásmód volt. Hogy emögött az ejtés- és írásbeli különbség mögött milyen mértékű szándék vagy tudatosság húzódott meg, azt ma már elég nehéz eldönteni.

A két évszázadra szűkített intervallum a tudatos különbségtevés elismerése vagy elutasítása körüli nyelvészeti, nyelvelméleti viták alapján rajzolódtott ki.

Végül még talán annak a megjegyzése kívánczik ide, mindjárt az elejére, hogy — mivel a vitához való hozzászólásom nem helyesírás-történeti indíttatású — azokat a diakritikus jeleket nem használom, amelyek az egyes magyar magánhangzók hosszúságának, illetőleg rövidségének a megkülönböztetését szolgálták (a hosszú *ö* jelölése *ö* betűvel, ugyanígy a hosszú *ü*-é is), ugyanilyen alapon elhanyagolom a mai hosszú *s*, illetőleg *sz* a régi betűtípusait is (*ſ*, *ſſz*).

2. Releváns hangtulajdonságok. A magyar beszédhangállománynak (fonémarendszernek) talán nincs még egy olyan tagja, mint a rövid *e*, amely körül annyi és olyan heves vita zajlott volna le. A vita lényege: a magyar magánhangzórendszernek kétfajta rövid *e*-vel kellett, illetőleg kell-e számolni: egy nyíltabb és egy zártabb fajtával. A magánhangzórendszer-beli lét vagy nemléte alapvető kritériuma: fonematikus különbségnek minősül-e az említett kétfajta ejtés, vagy egyéni, illetőleg társadalmi variánsokkal állunk-e szemben. Ha aztán a zárt *ë* fonematikus terheltségét igazolni lehet, ebből már automatikusan következik, hogy külön betűtípus dukál neki, ahogyan ez a vélemény már JAKOVLEV (1928. 46), JONES (1928. 19) és LAZICZIUS (1931–1934. 23) idevágó megállapításai óta általában elfogadottnak tekinthető. JONES az idézett helyen nagyon egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmaz, amikor megállapítja, hogy bizonyos hangtulajdonságokkal rendelkező hangok az

egyik nyelvben fonematikusan irrelevánsak, a másikban viszont relevánsak lehetnek. Amennyiben az adott nyelvben az adott hangtulajdonság fonematikus volta elvitathatatlan, úgy az adott hangtulajdonsággal rendelkező beszédhangnak külön betűt kell kapnia: „... dienen sie [die Laute] in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden, so m ü s s e n für sie, in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden” (JONES 1928: 19; az én kiemelésem: K. F.). Laziczius a hivatkozott helyen ugyanezt mondja, csak negatív megfogalmazásban: „... csak azok a hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben.” Laziczius szerint is tehát csak azok a hangkülönbségek minősülnek fonematikus különbségeknek, „amelyekkel valamely nyelvben, vagy nyelvjárásban szavakat, vagy nyelvtani alakokat lehet megkülönböztetni” (LAZICZIUS 1942. 168), és az ilyen fonematikus különbségeket felmutató hangtípusokat nevezi fonémáknak (uo.).¹

3. A zárt *e* fonológiai funkciójának kezdeti írásbeli lecsapódása. Mindezek előrebocsátása után — védhető módon — megkockáztatható az a feltevés, hogy a 18. század utolsó harmadának elején a magyar írásbeliségben először felbukkanó kétpontos magyar *ë* betű a magyar helyesírás történetének nem véletlen epizódja, egyéni nyelvjárársbeli ejtéssajátosság írásbeli lecsapódása, hanem annak a — rokonnyelvek vallomása alapján is megtámogatható — tudományos hitvallásnak a tudatos vállalása, amely szerint „A kétfajta rövid *e* megkülönböztetése (bár helyesírásunk nem jelöli) ősi sajátága nyelvünknek” (KÁLMÁN 1975. 181). Ennek az „ősi sajátág”-nak a tiszteletben tartása íratta a reformkorszaki neves grammatikussal, KÁLMÁR GYÖRGYGYEL, következetesen a zárt *ë*-ket kétpontos *ë* betűkkel (KÁLMÁR 1770). Talán nem felesleges itt emlékeztetünkbe idézni BENKŐ LORÁNDNAK több mint másfél évtizeddel ezelőtt írt, idevágó megállapításait: „... hogy az egész műben szinte alig van hiba az *e*-jelölésekben, az nagymértékben köszönhető annak, hogy a tudományban valósággal megszállott grammatikus felügyelt a szedésre, és maga javította többszörösen is a korrektúraíveket. [A Prodomusról van szó.] Hogy milyen körülmények között, arról KAZINCZY így ír: „Az öreg Landerertől (Pozsony) tudom, hogy míg Prodomusát nála nyomattatá, egy kerti nyaralóban töltötte a telet, fázva, koplalva, s nyakiglan ülve a szalma közt s úgy dolgozó verseit, reszketve minden tetemiben a hideg miatt” (KazLev. 1. 580; BENKŐ 1963. 5).

¹ Nem felesleges megjegyezni, hogy JONES hivatkozott írása „Das System der Association Phonétique Internationale. Leutzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten” (Berlin 1928) ugyanabban az évben jelent meg, amikor a prágai iskola Travaux-sorozatának első kötetében olvasható, a fonológiai terminológia standardizálására vonatkozó előterjesztés (Projet de la Terminologie Phonologique Standardisée). Mint ez köztudomású, JONES nem tartozott az ún. prágai fonológiai iskolához, ennek ellenére a hangjelölés fonematikus kritériumokon alapuló fölfogása tökéletesen megegyezik Trubeckojékéval. Ez viszont nem kevesebbről árulkodik, mint a betűk jelölte hangok fonológiai alapon történő megkülönböztetéséről. A BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai, KRUŠEVSKIJ és ŠČERBA által felfedezett, illetőleg továbbfejlesztett új fonetikai irányzat („pszichofonetika”) gondolatának a nyelvtudomány középpontjába való kerülése tehát a „levegőben lógott”. Nemcsak Trubeckojék újították fel, hanem ugyanakkor — ha más terminológiai verettel is, de az egyik legjelesebb fonetikus gondolatvilágában is igen előkelő helyet foglalt el: a funkcionális megterheltség az alapvető kritérium a külön betű, vagy nem külön betű eldöntésében. Itt jegyzem meg, mint fontos tudománytörténeti tény, hogy a *fonológia* terminus már 1859-ben előfordult RIEDL SZENDE egyik írásában (RIEDL 1859. 130), aholis „phonológiai törvények”-ről ír. Hogy mit ért ő fonológiai törvényeken, arról később lesz szó.

Ez a „grammatikai megszállottság” nyilván nem egy „elhagyott oltár mártíriumának” helyesírási tükröződése, hanem a két *e* hang közötti fonológiai különbség fontosságának a zseniális megsejtése, illetőleg tudatos vállalása.²

Kik voltak ezek a 18. század végén és a múlt században tevékenykedő jeles magyar grammatikusok, és hogyan érvényesítették a hangtulajdonságok megítélésében a nyelvi szempontok relevanciáját?

Ugyancsak Benkónél olvashatjuk hivatkozott munkájában, hogy VERSEGHY már az 1793-ban megjelent Prologiumában felhívja a figyelmet az alábbi szópárok ejtésére, illetőleg jelöli a kritikus *e* hangnak megfelelő betűkülönbségeket: *melly* 'pectus', *mëlly* 'qui', *szeg* 'scindit', *szëg* 'clavus', *vesz* 'perit', *vész* 'accipit' i. m. 18.; BENKŐ: i. m. 9). Ugyanezen az elvi állásponton van VÁLYI ANDRÁS is, aki kéziratban maradt munkájában jelöli a két *e* hang közötti különbséget (VÁLYI 1798, BENKŐ: i. m. 13). VERSEGHY minden írásában következetesen különbséget tesz a kétfajta *e* jelölése között, és keményen harcol is ennek a jelölésmódnak az elfogadtatásáért. Amikor az 1805-ben megjelent "A' tiszta magyarság..." című munkájában kísérletet tesz a magyar magánhangzórendszer felvázolására, a kritikus *e* hangok helyét és jellegét az alábbi megkülönböztetésekkel érzékelteti:

- a) élesek: *e* *ë*;
b) sívók: *é*, *i*, *í* (i. m. 34).

Egy későbbi munkájában (VERSEGHY 1918a) a terminológia ugyan megváltozik, de a háromfajta *e*-nek a megléte itt is felfedezhető:

- a) magashangúak: *e*, *ë*;
b) éleshangúak: *é*... (i. m. 51).

A magyar magánhangzórendszer háromfajta *e*-jének a korabeli meglétét vitathatatlanul tartja, amikor megállapítja: „Arról, hogy a Magyar nyelvben háromféle *e*-betű található..., azt tartom, senki sem kételkedik” (i. m. 52). VERSEGHY meg is magyarázza a háromfajta *e*-nek nyelvbéli szükségességét, illetőleg szerepét:

² A fonetikai és a fonológiai kutatás — a meglévő különbségek mellett is tagadhatatlanul felfedezhető — egyező vonásairól szólva, LAZICZIUS is utalt az ún. Prágai Iskola előtti nyelvtudósok egyik legjelentősebb nyelvelméleti állásfoglalására, a nyelvi mozzanatok relevanciájának a tiszteletben tartására: „A fonetikai és a fonológiai kutatás lényegileg ugyanazt kereste: a nyelvészeti tények hangalakja terén a nyelvi mozzanatok, csak az egyik tudatosabban, mint a másik. És ha a fonológiai kutatás előbbre is jutott azáltal, hogy a nyelvi funkciókkal kapcsolatban felvázolta azokat a különbségeket, amelyek a nyelvi elemek terén kimutathatók, azért a fonetika számára sem maradt idegen az egyes hangtípusok között való különbségtéves. Némcsak JONES-ra, az angol fonetikai iskola jelenlegi fejére gondolok, aki fonetikájában (An Outline of English Phonetics. Leipzig 1932) épp úgy dolgozik a fonémák és változatok fogalmával, akárcsak egy fonológus, hanem azokra a múlt századi tudósokra is, akik a fonológiának hírért sem hallották, mégis különbséget tettek a hangtípusok között a nyelvi fontosság szempontjából.” (LAZICZIUS 1942. 75–76; az én kiemelésem: K. F.) Annak ellenére, hogy Laziczius — mint erről később lesz szó — a nyílt meg a zárt *e* közötti különbséget csak nyelvjárási szinten tekintette fonematikus különbségnek, a hangtulajdonságok nyelvi szempontok figyelembevételével történő értékelésének már a múlt században felfedezhető tényére való rámutatásával tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos dologra hívta fel a figyelmét.

a) „a’ középső *ë* a Magyar szavakban az értelmet végzetlen ülsokszor megváltoztattya” (uo., az én kiemelésem: K. F.);

b) az *e*-nek a magyar magánhangzórendszerben elfoglalt helyét az alábbi megfelelésekkel illusztrálja: *a ~ e, á ~ é, o ~ ö* vagy *ó, ó ~ ő, ú ~ ű* (uo.). A magánhangzórendszer ilyenén való felfogását olyan fő törvénynek tekinti, amelyből „a’ ridegebb regulákat is sükeresen meg lehet határozni” (uo.).

Verseghynél tehát már felfedezhető mindaz a szempont, amit a két *e* közötti különbségtévesztés szükségességét vallók a mai napig is fontosnak tartanak: jelentésváltoztató funkció, rendszerbeli hely, széphangzás.

Verseghynek a magyar magánhangzók rendszeréről kialakított nézetéből szükségszerűen következik a szavak toldalékolásának a rendjéről (törvényeiről) vallott felfogása. Különbséget tesz „háromágú ragasztékok” között: *vágok, lelek, ütök* (VERSEGHY 1918. 209, 211, 15). Egyik korábbi írásában a „háromágú formatívák” (*-ott, -ett, -ött*) mellett megkülönböztet „ötágú formatívákat” is: *-ocska, -ecske, -öcske, -acska, -ecske* (VERSEGHY 1805. 61).³

A háromféle *e* hang megkülönböztetése tehát a reformkor grammatikusainak a szemléletében általánosnak mondható. Annak ellenére, hogy bizonyos terminológiai, megjelölésbeli ingadozás is felfedezhető e kor nyelvészeti írásaiban, az mindenképpen megállapítható, hogy fontosságot tulajdonítottak e hangtulajdonságok valamilyen módon való jelölésének. Pápai 1808-ban megjelent irodalomtörténetében megkülönbözteti a háromféle magyar *e*-t (rövid, közép, hosszú), de e hangok megkülönböztetésének a szükségességét mutató példája ellentmondásos: „ezen szóban *eltévé* gráditsonként emelkedik az *e* hang . . .” (PÁPAI 1808. 114—115). Tehát: rossz terminológiai apparátus (rövidség—hosszúság), ezzel szemben a felhozott példák egyértelműen a nyíltság és a zártság közti különbségtévesztésről tanúskodnak.

Néhány példa a jelölésbeli ingadozásra: az első magyar fonetikus, SIMON ANTAL „Igaz mester . . .” című munkájában következetesen egyponos *e*-vel (*é*) jelölte a kritikus hang zártsági fokát, bár a különböző *e* hangok képzése közben megnyilvánuló fiziológiai mozzanatokról mondtak a mai fül

³ A zárt *ë*-nek külön betűtípussal való jelöléséről tudott KOLMÁR JÓZSEF is: *kényér, engemet, sőt a zárt ë-nek ö-vel való helyettesítéséről, tehát az ë ~ ö variánsról is: embör, ödd mög* stb., de ezt az ejtés-, illetőleg jelölésmódot a „felső Magyar Országiszületésűek” [!] hibás ejtésének („tótos ejtés”) tartotta (KOLMÁR 1817/1821. 86). De hadd tegyem rögtön hozzá, hogy a korabeli nyelvhasználatban nem ez a Kolmár-féle vélemény volt a jellemző, amire az alábbi tényekből is következtetni lehet: BARÓTI az *e*-féleségekből négyet különböztet meg:

- a) „vastaghangú rövid *e* (a mai nyílt *e*): *eltemettet -em, -ed, -e*;
- b) „vékonyhangú [zárt] rövid *e* [*ë*]”: *meg-jed-em*;
- c) „vastaghangú hosszú *é*”: *tél*;
- d) „vékonyhangú, hosszú *è*”: *részeg* (BARÓTI 1800. 8—9).

Ugyanígy különbséget tesz Beregszászi is a zárt, meg a nyílt hosszú *e* között: *szél, ’ventus’, szél ’margo’, ég ’coelum’, ég ’ardet’, ék ’cuneus’, ék ’elegantia’* stb. (BEREGSZÁSZI 1797. 26, 1826 (V.). 96). Mint ez köztudomású, a mai nyelvhasználat nem tesz különbséget az ilyenfajta két hosszú *e* között.

Csak terminológiai érdekességként jegyzem itt meg, hogy Kassai a zárt *ë* fölött lévő két pontot „két melleleges böket”-nek (diaeresis) nevezte (KASSAI 1817. 60).

számára egy kissé naivan hangzanak: „A' Száj Nyelvel[!] égyütt a' mostani fekvésben mégmarad, de a' torok jobban megnyílik, mikor ezen Jelet (é) kiakarjuk [!] mondani” (SIMON 1808. 21). GEORCH 1817-ben írt „A' magyar helyes írás' [!] fő rendszabásairól” című juttalomfeleletében fonológiai szempontok alapján érvel a kétfajta *e* írásbeli megkülönböztetése mellett, annak ellenére, hogy nála is ingadozás tapasztalható a zárt *ë* jelölésében: *è*, illetőleg *ë*. Példái: *ègy, mæg, mæggy, lègyèn* stb. (GEORCH 1817/1821. 10.). Érvelése: „... az írásban különböztetni nem szoktuk ugyan eddig [a nyílt meg a zárt *e*-t]; de ha oly nagy különbség van a kettőnek hangzatjában, sőt néha a' különbféle hangzathoz képest még a' szó' értelmében is: [az én kiemelésem: K. F.] illő, sőt szükséges volna azokat az írásban és nyomtatásban egymástól megkülönböztetni és emezt vagy két ponttal (a' nyomtatásban) vagy a' Franziák' módjára résűtt visszára fordított vonással meg-megkülönböztetni, következőleg alphabetumunkat ezen új betűvel, mellynek eddig híjával voltunk, megszaportítani: hogy így az elő-fordulható kétes értelmet nem csak a' született Magyarok a' beszéd folyamatjából, hanem a' grammaticából tanulók-is e jegyből jobbra megkülönböztethessék” (i. m. 10—11). Továbbá: „Így leg-alább nem lenne szükségök némmely Íróknak rövid *è* helyett *ö* betűre, 's nem kellene írniök szükségök 's,a' t” (i. m. 11). Fogarassi 1843-ban napvilágot látott nyelvtanában is a hosszú *é* rövid párja a zárt *é* (29). A sok *e* hang miatti egyszínűség ellen hadakozva, még hozzáfűzi, hogy az *irogat, hadakozik, házhoz, gondolkodik* stb. „vastaghangú” [veláris] ragasztékai” (*-ogat, -kozik, -hoz, -kodik*) analógiájára a *fejtöget, követközött, nyelvöz* stb. formák a szabályszerűbbek, nem pedig az „önkényesen használt” *fejteget, következett, nyelvöz* stb.-féleségek (FOGARASI 1843. 3). RIEDL 1859-ben megjelent magyar nyelvtanában „a ragozásoknál játszott fő szerep”-re való tekintettel következetesen jelöli a zárt *ë*-t, ugyancsak *é* írásjellel, annak ellenére, hogy a „közírásban” általában elhanyagolják. Meg is jegyzi, hogy a két hang két betűvel való jelölése a „közírásban” sem volna felesleges, mindezek ellenére mégsem javasolja, mivel véleménye szerint „írásunk már most is el van ékjelekkel árasztva” (i. m. 29).

Mindezekkel együtt, összefoglalólag megállapítható, hogy a tárgyalt korszak grammatikusainak az írásaiban a zárt *ë* kétpontos *ë*-vel való jelölése általános volt. Fábíán Pál szerint (FÁBIÁN 1967. 43): „Elterjedtségét nyilván annak köszönheti, hogy jól beleilleszkedik a magyar magánhangzó-betűk rendszerébe... (*o-ö, u-ü*)”, és szerinte az alább ismertetendő érvek alapján „az *ë*-t különösebb vita nélkül elfogadták” (uo.).

Melyek voltak ezek a — számos szakíró kelléktárában felfedezhető — érvek?

a) Legfontosabb: a legtöbb szakírónál az *ë* hang korabeli megléte (VERSEGHY 1817. 9, 1818. 301, PÁPAI 1808. 115; VÁLYI 1798. 2b, GEORCH 1817/21. 10).

b) A helyes kiejtésre való nevelés (VERSEGHY 1817. 9).

c) Jelentés-megkülönböztető funkció (VERSEGHY 1818. 52, GEORCH 1817/21. 10).

d) Az asszonancia. VERSEGHY igen nagy jelentőséget tulajdonít a versek végén összecsendülő *e* hangok egyneműségének: „felette rossz hang-egyeztetés volna a' verseknek végeinn, ha az egyik hang középső, a' másik pedig zárt *e* betűből állana... *embèrèk... szekerek*” (VERSEGHY 1818. 52).

e) A szóképzésben és -ragozásban játszott szerep. Ugyancsak VERSEGHY szerint: az *ë*-t „a' szóképzésben és a' szóragasztásokban . . . is sikeresen meg lehet határozni” (uo.).

f) J ó h a n g z á s. VERSEGHY elmarasztalja azokat a szerzőket is, akik a zárt *ë*-t *é*-re, mások *ö*-re változtatják, „melly éles és húzós nyifogása miatt nagyon kellemetlen” (uo.).

Mindezek után joggal felmerülhet a kérdés, hogy miért nem terjedt el a zárt *ë* külön betűvel való jelölése. BENKŐ — hivatkozott munkájában — az alábbiakban foglalja össze az elterjedés (elterjesztés) ellen ható tényeket, tényezőket:

a) Annak ellenére, hogy a zárt *ë* hangot a többség használta, ez a használat nem volt egységes.

b) A kétpontos *ë*-vel való jelölés ellen hatott az akkori idők betűfontikája is.

c) Nem elhanyagolható tényező az *ë*-ellenesek nagy tekintélye (FÖLDI, GYARMATHI, RÉVAI, RÁJNIS, a debreceni grammatikusok, de főleg KAZINCZY).

d) Nem egységes jelölés: *ë*, *è*, *é*, *é*.

e) A nyomdatechnikai nehézségek is az elterjedést gátolták (BENKŐ 1963. 19—20).

A reformkor utáni nyelvészeti irodalomban változatlanul megvolt ez a harc a kétféle *e*-t elismerők és tagadók között. A század utolsó harmadában a zárt *ë* legmilitánsabb képviselője, Szarvas Gábor volt, aki egyébként *é*-vel jelölte a zárt *ë*-t (SZARVAS 1873. 99 kk.). SZARVAS olyan messzire megy a csak nyílt *e*-vel beszélőkkel szembeni haragjában — és ez főleg a műveltebb rétegek beszédstílusára vonatkozott —, hogy szerinte „. . . a művelt *mentek*, valamint a . . . *vetettek* tulajdonképpen nem is magyar szók . . . visszásság, megbocsát-hatatlan vétség így beszélni: vízen jár, pénzhez jut” (i. m. 100—101).

Mindezek ismeretében vitathatatlanak tűnik Fábiánnak az a megállapítása, hogy az *e* hangok jelölése (az *ë*-é is! K. F.) fontos probléma a magyar helyesírás történetében. (FÁBIÁN: i. m. 41.)

4. Laziczius elméleti megállapításai és gyakorlati következtetése. A Saussure-ről meginduló új nyelvészeti, nyelvelméleti irányzatokban is fontosnak tartották azokat a hangzásbeli különbségeket, amelyeknek szerepe van a jelentéskülönbségek fölmutatásában, vagy a szóképzésben, -ragozásban. Saussure szerint is nem a hangok, hanem a fónikus különbségek (les differences phoniques) a fontosak, amelyek a jelentést hordozzák (SAUSSURE 1922. 163).

A saussure-i tanítások hazai elterjesztésében, de továbbfejlesztésében is a legjelentősebb szerepet Laziczius Gyula játszotta. E tanítások tükrében a beszédhangok fonológiai státusának a megállapítása középponti szerepű volt. A fonológiai státus megszabásánál az alapvető kritérium — Laziczius szerint is — a n y e l v i s z e m p o n t volt. Minden hangjelenséget, -minőséget abból a szempontból vizsgált és értékelt, hogy van-e, és ha van, milyen szerepe van a nyelv legfontosabb funkciója, az ábrázolás szempontjából. (LAZICZIUS 1966. 53.) A beszédhangok nyelvi funkció szempontjából történő osztályozását, minősítését már a — hazai fonológiai kutatások alapjait lerakó — első munkájában (Bevezetés a fonológiába) a f o n o l ó g i a l e g f o n t o s a b b f e l a d á t á n a k t a r t o t t a (LAZICZIUS 1931—1934. 16).

A nyelvi szempont, a funkcionális megterheltség értékmérő szerepe vörös fonalként húzódik végig minden munkáján. A már említett írásában igen nagy jelentőséget tulajdonít BAUDOUIN DE COURTENAY azon zseniális felfedezésének, amely szerint a fonetikai különbségek sorsát (vagy eltűnnek, vagy megmaradnak) az határozza meg, hogy azok valamilyen grammatikai különbségek mutatói-e (de COURTENAY 1895. 89–92; LAZICZIUS 1931–1934. 7–8). Laziczius ugyanebben az írásában a zárt *ë*, meg a nyílt *e* közötti különbségtevés meglétét, vagy hiányát tartotta a nyelvjárási osztályozás *e g y e d ü l i t u d o m á n y o s a l a p j á n a k*. BALASSA osztályozási kísérletével szemben SIMONYI nyelvjárási osztályozását minősítette tudományosan elfogadhatónak, mivel az BALASSA földrajzi szempontok figyelembevételével történő osztályozása helyett a nyelvi szempontot fogta vallatóra. „A fonológiai vizsgálat viszont azt mutatja, hogy a magyar népnyelvi magánhangzórendszerekben nincs más lényeges eltérés, mint az, hogy meg van-e különböztetve a rövid rendszerekben az *e* mellett *ë* is fonémként, vagy sem ... és így helyes intuícióval megtalálta SIMONYI a magyar nyelvjárások *t i s z t á n n y e l v i k r i t é r i u m o k r a* támaszkodó osztályozásának kulcsát” (i. m. 187–88; az én kiemelésem: K. F.). Ezeknek az elvi szempontoknak a figyelembevételével osztályozta Laziczius a magyar nyelvjárásokat három-, illetőleg négyszögű ábrával, aszerint, hogy azok nem ismerték, vagy ismerték a zárt *ë* hangot, megjegyezve, hogy a zárt *ë* realizációja „nyelvjárásilag is nagyon szűkkörű” (i. m. 171), az irodalmi nyelv pedig nem tesz különbséget közöttük (i. m. 170). Mindezek alapján a zárt *ë* fonológiai státusáról az alábbiakat állapította meg: „fonológiai pusztulásáról még korai volna beszélni, bizonyos azonban, hogy a folyamat már nagyon előrehaladott állapotban van, és ennek oka újabban főleg a köznyelv terjedésében keresendő” (i. m. 171).

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy mire alapozta Laziczius a zárt *ë* jelenére, de főleg jövőjére vonatkozó pesszimista megállapítását. Az egyik ok kézenfekvő: soha nem vett részt nyelvjáráskutatási munkálatokban, tehát saját tapasztalata, élménye, csak a „budapesti nyelvjárás”-ról volt. A nyelvjárások fonológiai szempontú osztályozásában tehát csak a már meglévő gyűjtési eredményeket tartalmazó munkákra, írásokra támaszkodhatott. Ezeknek az értékéről őszintén bevallotta: „Használni tehát csak azt a meglévő irodalmat használhatjuk, amely inkább a tegnapiól ad képet, és emellett még külön nehézséget is rejteget: a szempontok különbözőségét (nem nyelvészeti, nem tisztán leíró szempontok érvényesülése)” (i. m. 166).⁴

⁴ Csak tudománytörténeti érdekességként jegyzem itt meg, hogy LAZICZIUS egy másik, az emfatum létét elméletileg megalapozó írásában (LAZICZIUS 1936/1966), annak ellenére, hogy az adott esetben a nyílt, meg a zárt *ë* különbsége nem fonematikus jellegű, külön betűtípusokkal jelölte őket: *ember*, szemben az első *e* lényegesen hosszabb voltával szerkesztett párjával, az *ε:ember*-rel (i. m. 59). Nagyon egyértelműen állítja szembe a rövid *e-t* a hosszú *e*-vel, megállapítva, hogy itt a kvantitásbeli különbség fonológiai szempontból nem olyan, mint a *tör* és *tör* szópárokban. Az utóbbiakban a „jelentéskülönbség exponense” a kvantitásbeli különbség, tehát itt a kvantitás meglétének, vagy hiányának fonematikus értéke van: mind a rövid *ö*, mind a hosszú *ő* külön fonéma a magyarban, szemben az *ember* ~ *ε:ember* kvantitáskülönbségével, amely nem fonéma, de nem is variáns. (LAZICZIUS 1936/1966. 59.)

Nem vitás, hogy itt némi törés mutatkozik LAZICZIUS gondolkodásmódjában: ha a nyelvjárások kisebb része tesz különbséget a két *e* között, a köz- meg az irodalmi nyelv egyáltalán nem ismeri őket, akkor miért kapott külön betűt a két hang? De — úgy gondolom — nyugodtan leszögezhetjük, hogy nem ez a fajta „szempontváltozás” jel-

A nyelvi szempont választóvízként értékelt szerepének az elhanyagolása miatt szállt szembe az általa igen nagyra becsült fonológus, Trubeckoj felfogásával. Mint ez köztudomású, az instrumentális fonetika óriási eredményeinek a hatása alatt igen sokan — egyebek mellett maga Trubeckoj is — a fonetikát a természettudományokba tartozónak vélték. Laziczius legnagyobb terjedelmű monográfiájában, az 1944-ben megjelent Fonétikában 34-szer fordul elő a nyelvi szempont, mint perdöntő kritérium, azaz a beszédhangok fonetikai minősítésénél is elengedhetetlen nyelvi funkciójuk tekintetbevételé. Ezen az alapon vitatja Trubeckojnak a fonetika helyére vonatkozó fölfogását, megállapítva, hogy az semmiképpen sem a természettudományok egyike, hanem a „nyelvtudomány segéd tudománya” (LAZICZIUS 1966. 54). Ha ebben a vitában valóban igazra lett volna TRUBECKOJNAK, akkor a fonetikának mindenféle árnyalatbeli különbséget „természettudományos egzaktussággal” ábrázolnia kellett volna, és ebben az esetben valóban a fák temérdek mennyisége eltakarta volna az erdő lényeges vonásait. „Nem *minden* hangkülönbséget kell jelölnie a fonetikai írásnak, csak azokat a hangellenléteket, amelyek a leírt nyelvben fontosak” (LAZICZIUS 1944. 42). A nyelvi fontos hangkülönbségeket fölmutató beszédhangok, fonémák, és ezeknek — mint erről fentebb már szó esett — külön betűvel kell rendelkezniök és sohasem a diakritikus jelek légióival, ahogyan ezt a finnugor hangjelölés táborában tapasztalhatta: minden hangárnyalatbeli különbség jelölése, amiért ezt az eljárást „*furor phoneticus*”-nak minősítette (LAZICZIUS 1936. 219).

Lazicziusnak a kétfajta *e* megkülönböztetéséről vallott fölfogása elvileg teljesen egyértelmű: ha a magyarul beszélők többségének a nyelvhasználatában megtalálható a nyílt, meg a zárt *e* hang, és ha ez a különbség nyelvi szempontból releváns, akkor a magyar beszédhangok rendszerében kétfajta rövid *e*-nek kell szerepelni. Az más kérdés, hogy a rendelkezésére álló nyelvjárási adatok, az eladdig még nem vizsgált irodalmi, meg a köznyelv *e* szempontból történő vizsgálata, a zárt *ë* fonematikus megterheltségének a voltára, jelenére és jövőjére nézve helytelen következtetést vonatott le vele. A teljes képhez viszont az is hozzátartozik, hogy Laziczius már 1931-ben határozottan állást foglalt a nyelvi ökonómia szempontjából fontos fonémák megtartása mellett: „... egy-egy foném eltűnése viszont érzékeny vesztesége a nyelvnek, mint jelrendszernek, mert amúgy is aránylag kevés hangszköz áll rendelkezésére. Igaz, hogy minden nyelv általában mindent ki tud fejezni, de a kifejezőmódja nem csekély mértékben függ a kifejező eszközök számától.” (LAZICZIUS 1931–1934. 359). A „minden nyelv mindent ki tud fejezni” viszont azt jelenti, hogy ha a leg-egyszerűbb eljárás, a hangszközökkel történő kifejezés nem lehetséges, kénytelen a nyelv a körülíráshoz folyamodni, vagy a szövegösszefüggést segítségül hívni az adott szó jelentésének a megállapításában. „De mi történik

lemzi LAZICZIUS fonológiai gondolkodásának a fejlődését. Egy másik munkájában, amelyben szintén kvantitásbeli különbségekről, pontosabban időtartam-eltolódásról van szó, megint visszatér elvi kiindulási szempontjához, a nyelvi kritériumok perdöntő szerepéhez. „Vannak természetesen fejlődési jelenségek — írja —, amelyek nyomán időtartam-eltolódásokról igenis lehet beszélni. Az *i*, *ü*, *ü*-vel kapcsolatban lehetne pusztuló kvantitásról is beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nem csak a népnyelv egyes területein (nyugati, dunántúli nyelvjárásterület), hanem magában a köznyelvben is” (LAZICZIUS 1938. 308–309). Elvitathatatlanul azért nevezi természetes fejlődésnek a kvantitás lassú sorvadását, mivel itt a kvantitásnak nincs jelentésváltoztató funkciója.

akkor — teszi fel joggal a kérdést —, ha egy lehetséges szópár egyik tagja izolált helyzetbe kerül, vagy ha a szavak kapcsolata nem ad fölvilágosítást az értelmet illetőleg? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hangeszközök döntik el az értelmet. Az más kérdés, hogy ilyen esetek hasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő” (i. m. 15). Tehát megint a hangeszközök és újra a jelentéskülönbséggel terhelt hangpárok nyelvi szerepének a hangsúlyozását látjuk LAZICZIUS gondolatvilágának a tükrében, méginkább, ha a nyelvi homonímia szerepéről vallott felfogásával megtoldjuk a fenti idézetet, mivel szerinte a homonímia csak azt jelenti, hogy „a nyelvnek más eszközei is vannak a jelentéskülönbségek feltűntetésére a hangszközök mellett” (uo.).

Az elmondottak summázataként megállapítható, hogy Laziczius — mint a fonológia nemzetközileg elismert, tekintélyes kutatója — elméletileg minden lényegeset elmondott a beszédhangok nyelvi szerepét és jelölésüket illetően. Ha egy nyelv „hangzási különbségének megőrzéséhez fontos érdekek fűződnek” — írja —, akkor a nyelv szempontjából az a legfontosabb, hogy a „fontos érdekek” (fonológiai szerep) érvényesülése céljából „bizonyos hangzási különbségek, ellentétek megőrződjenek” (LAZICZIUS 1942. 40–41). Ha a bühleri modell továbbfejlesztése eredményeként szerinte „az elvonható relevanciák elve” mellett is a nyelv fő feladata — a kifejezésen, meg a felhíváson túl — az ábrázolás. (LAZICZIUS 1942. 30, 31, 34, 43.), ez félreérthetetlenül vall LAZICZIUSNAK a nyílt, meg a zárt e „fontos különbségének” szerepével, illetőleg e különbség megőrzésének a jelentőségével kapcsolatos nézetéről. Az egyes hangok képzési mozzanatainak között bizonyos ingadozás, pontosabban bizonyos körön belüli ingadozás lépten-nyomon tapasztalható, de ez csak a szigorú társadalmi normák figyelembevételével, annak keretein belül történhet (LAZICZIUS 1938. 307, 1966. 67), mivel az egyéni ejtésbeli sajátság és a társadalmilag szigorúan determinált feltételek szétválasztatlan egységben létezhetnek csak.

5. A nagy per felújítása. A nagy per első fázisa tehát LAZICZIUS elméleti munkásságának eredményei alapján lezártnak tekinthető.

Mi az oka azonban annak, hogy mindezek után a zárt *ë* körüli vita kisebb-nagyobb intenzitással újra meg újra felbukkan, hol csak szűkebb körű nyelvészírásokban, hol pedig a napilapok publicitásának a méreteiben is? Valószínű, igaza van G. VARGA GYÖRGYINEK, amikor a Magyar Nemzet 1974. november 10-i számában megjelent „Szándék és lehetőség” című cikkében felteszi a kérdést és mindjárt meg is válaszolja: „Miről folyik a vita tulajdonképpen? A zárt *ë* szükségességéről, értelem-megkülönböztető és nyelvesztétikai értékéről semmiképpen sem; egyek vagyunk e hang megmentésének a szándékában is, csupán ennek lehetőségét ítéljük meg másképp.” A VARGA GYÖRGYI által megfogalmazott vitakérdés eldöntésénél az alábbi részkérdéseket kell megválaszolni:

- a) a nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (diferenciálódás, integrálódás);
- b) a nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői;
- c) a zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában;
- d) megtanítható-e a zárt *ë* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni?

Mindjárt az elején szeretném leszögezni, nem szándékom a felsorolt részletkérdések végleges eldöntése, illetőleg az egész vitakérdés lezárása. Hozzászólásom valóban hozzászólnak minősítendő, s a részkérdések is az eddigi vita áttanulmányozásából, önmaguktól adódtak, fogalmazódtak meg.

a) A nyelvfejlődés általános törvényszerűségei (differenciálódás, integrálódás). Bárczi Géza a nyelvi változások értékelésével foglalkozó, meggyőző érvelésű, szép írásában (BÁRCZI 1966) érintette a nyelvfejlődés általános törvényszerűségeiről szólva a differenciálódási és az integrálódási folyamatokat egyaránt, és ebben jelentős szerepet szánt a zárt *ē* megőrzésére, illetőleg elterjesztésére irányuló törekvéseknek. Szerinte „... az *ē*-nek meg az *e*-nek a kiegyenlítődése (integrálódása), mely már nemzeti nyelvünket is veszélyezteti...” (i. m. 130). Ha a két *e* közötti különbség elmosódik, azaz a kettő egy nyílt *e*-vé integrálódik, ez — mint ahogy fentebb már LAZICZIUS egyik kijelentésében is olvashattuk — súlyos vesztesége a magyar magánhangzórendszernek. „Nem lehet kétséges — írja BÁRCZI is —, hogy a hangrendszer gazdagsága fontos és előnyös tulajdonság... Általában a hangrendszer gazdagsága nemcsak változatossá, színessé teszi a nyelv hangzását, hanem kifejezősségét is sokkalta rugalmasabbá, gazdagabbá hangolja” (BÁRCZI: i. m. 130—31). „Minden nyelvi jelenséget ugyanis — folytatja gondolatmenetét Bárczi — abból a szempontból kell tekintenünk, hogy miként szolgálja az embert gondolatai, érzelmei és akarata minél világosabb, minél hatásosabb, sőt minél gazdaságosabb kifejezésében” (i. m. 132; az én kiemelésem: K. F.).

A két *e*-nek egyé váló integrálódása tehát vitathatatlanul a magyar magánhangzórendszer elszegényedéséhez vezetne. Ebben a vélemények általában megegyeznek. Ha elhatároljuk is magunkat azoktól a múlt századbéli nyelvészeti véleményektől, amelyek szerint minden változás romlás, ezt a fajta integrálódási folyamatot mindenképpen annak kell tekintenünk. Az ilyenfajta értékítélet természetesen nem azt jelenti, mintha a nyelvfejlődés másik általános jellemző vonását, a differenciálódást úgy fognánk fel, hogy a ma meglévő egységes *e*-t kellene ketté osztanunk egy nyíltabb és egy zártabb képzési formájúvá. A kétfajta *e* megléte ma objektív realitás, tehát csak a fenti módon felfogott integrálódási folyamat veszélyességéről van szó. Az *e* terén végbemenő integrálódás — a nyelvjárásbeli *ō*-zés igen nagymértékű zsugorodása mellett — valójában a beszéd szintelenedéséhez, egyhangúsághoz vezetne.

TOMPA JÓZSEF vizsgálatai szerint a magyar szövegekben leggyakrabban előforduló magánhangzó az *e*: Száz hang közül átlagban 11 az *e*, száz magánhangzóból pedig 26! (TOMPA 1970. 74). TOMPA rosszallja, hogy a köznyelvben azok is nyílt *e*-vel kezdik felcserélni zárt *ē*-jüket, akik az anyjuktól tanulták, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy „*e* hangot fontos lenne a kiejtésben megtartanunk, mert kipusztulásának, illetőleg a nyílt *e*-vel való egybeesésének eredményeként az *e* hang válnék nyelvünkben leggyakoribbá, s ezzel az egyhangúság veszélye fenyegetné kiejtésünket” (i. m. 75). Bodolay számításai szerint az *e* betűs homogrammak száma 21 ezer körüli (BODOLAY 1978a. 578). A két *e*-nek egyé váló integrálódása valóban egyszerűsítene a magyar magánhangzórendszert, de ennek az egyszerűsítésnek olyan ára lenne, hogy megfosztaná nyelvünket egy olyan hangszekciótól, amelynek esztétikai és funkcionális (jelentés-megkülönböztető) szerepe elvitathatatlan. Ugyancsak Bodolaynál

olvasható, hogy igeragozásunkban 20 ezer olyan igealakpár van, ahol az *e* és a zárt *ē* különbözteti meg a jelentést (i. m. 576).

Az esztétikai szempont (széphangzás), az egyhangúság elleni küzdelem sem elhanyagolható tényezői a szép magyar beszédnek. Az asszonancia követelményeiről fentebb már szó esett, ami szintén áldozatul esne az effajta integrálódásnak. Nem véletlen jelenség az sem, hogy éppen a szép magyar szó olyan kiváló mesterei, mint a színész Péchy Blanka és Nagy Adorján, mindketten aktív harcosai voltak a kétfajta *e* közötti különbség megőrzésének, illetőleg elterjesztésének (PÉCHY 1974; NAGY 1955).

A kétfajta *e* létrejötte (differenciálódás) nagyon régi eseménye nyelvünk fejlődésének. Ez a kettősség — mint ezt láttuk — mind funkcionálisan, mind a széphangzás szempontjából igen indokolt, mindkettőjük funkcionális megterheltsége — az elhangzott példák alapján — igen nagymértékű. Ha a nyelvfejlődésnek ez a folyamata (differenciálódás) ilyen nagymértékű funkcionális megterheléshez kötődött — és kötődik napjainkban is —, akkor ezt a felismert diakronikus folyamatot a nyelv mai állapotának a megítélésénél is értékelni kell. „A helyesen felismert diakronikus tényeknek ugyanis — írja Laziczius — nyomuknak kell lenniök a nyelvi szinkroniában is.” (LAZICZIUS 1941. 17). Az is a diakronia egyértelmű vallomása, hogy a funkcionális terheltségű hangok ellenállnak a hangváltozásoknak. Erre már Delbrück is felhívta a figyelmet (DELBRÜCK 1880. 105—106). Hajdú Péter és Mikola Tibor is beszédes bizonyítékokat szolgáltatnak a tekintetben, hogy a funkcionálisan megterhelt hangok igen makacsul ellenállnak a változásnak, illetőleg a kipusztulásnak (HAJDÚ 1966. 30, MIKOLA 1979. 113—118).

Ha tehát a nyelvek fejlődésében az integrálódási folyamatot egyik fontos törvényszerűségnek fogjuk is fel, akkor is világosan kell látnunk azokat az ellenkező irányban ható erőket, amelyek e folyamat végbemenetelét adott esetekben fékezik, illetőleg lehetetlenné teszik. A funkcionálisan megterhelt beszédhangok (fonémák) mindenképpen olyan hangeszközöknek tekintendők, amelyek ennek a folyamatnak ellenállnak!

b) A nyelvfejlődés objektív és szubjektív tényezői. A tudománytörténet közhelyei közé tartozik az a felismert igazság, hogy a múlt század nagy nyelvteoretikusai, ezek közül különösen az újgrammatikusok a nyelvfejlődés törvényszerűségeit „vakon érvényesülő”, „kivételeket nem ismerő” kategóriáknak tartották, tehát pontosan olyanoknak, mint a természeti törvényeket, amelyeknek az érvényesüléséhez a tudatos, szubjektív közreműködésnek semmi köze sincsen. Éppen ezért sorolták a nyelvtudományt a természettudományok közé, mivel ez az előkelő státusz nem kisebb lehetőségek valóraváltását ígérte, mint a nyelvtudományban is a természettudományos egzaktuság igénye, pontosabban, ennek az igénynek az érvényesülése. (BOPP, BRUGMANN, CURTIUS.) Ennek az újgrammatikus nézetnek a legharcosabb hazai képviselője SZARVAS GÁBOR volt, aki a Magyar Nyelvőr 10. kötetében az alábbiakat állapította meg: „A változás magától, a tudatosság közreműködése nélkül hajtódik végre, a szándékosságnak még csak nyoma sem fedezhető föl benne”, (i. m. 165). Ugyanilyen elméleti beállítottságról tanúskodik Balassának a nyelvújítási mozgalomról vallott nézete, mivel azt a nyelv objektív fejlődésébe történő erőszakos beavatkozásnak tartotta, és az egész mozgalomnak a létrejöttét és tevékenységét nem a nyelvfejlődés szükségszerű velejárójának, hanem kivételnek minősítette: „... a nyelv életében minden változás öntudatlanul történik; s az olyan

tudatos, egyúttal erőszakos változások, mint pl. nálunk a nyelvújítás volt, kivételek a nyelvek életében” (TMNy. I, 43). PETZ is csak azért tartotta a nyelvi folyamatok tudományos megismerését lehetségesnek, mivel azok a szubjektív mozzanatok teljes kizárásával mennek végbe: „a nyelvbeli folyamatok öntudatlan, nem szándékos volta teszi lehetségessé egzakt tudományos megismerésüket” (NyK 29. 110). Ugyanez a véleménye GOMBOCZNAK is: „Hangsúlyoznunk kell mindenek előtt — írja 1898-ban —, hogy a nyelvszokás változása nem történik tudatosan” (Nyr. 27. 11). Módszertanában már nem ilyen egyértelműen fogalmaz, de abban is elhanyagolhatónak tartja a szubjektív akarat, a szándékosság szerepét: „Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek . . . A nyelvi változásoknál a közvetlen akarat befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak” (i. m. 10—11).

Ahogy ez már a nyelvtudomány történetében igen gyakran előfordult, e téren is megisméltődött az a jelenség, hogy az „igen sarkított”, végletes megfogalmazások hasonlóan sarkított, de ellenkező előjelű, végletes álláspontokat váltottak ki. Elég itt csak VOSSLER véleményére utalni, amely szerint, „Minden nyelvi kifejezést . . . mint szabad és egyéni alkotást, a beszélők egyéni intuíciójából kell megmagyarázni”⁵

SCHUCHARDT odáig ment a természettudományos fogantatású, a szubjektív elem közreműködését teljesen tagadó, kivételeket nem ismerő újgrammatikus hangtörvény-koncepció bírálatában, hogy az a tudománynak a kauzalitás alapján történő továbbfejlesztését gátolja.⁶

A szubjektív tényezőnek a nyelvfejlődésben játszott szerepét eltúlzó hazai álláspontot legegységesebben Zolnai fogalmazta meg: „Annyi mindenestre bizonyos — írja —, hogy ugyanaz a hangváltozás . . . bármikor és bárhol létrejöhét fiziológiai alapon, ahhoz azonban, hogy törvényszerű hangváltozás legyen belőle, társadalmi és tudatos tényezők hozzájárulása szükséges” (ZOLNAI 1939. 154). Továbbá: „A hangváltozások, úgy látszik, leggyakrabban a felsőbb társadalmi rétegekből indulnak ki”; végül: „A hangtörvények mechanisztikus elképzelésének helyébe emberi (tudatos, voluntarisztikus) magyarázatot lehet állítani” (i. m. 155).⁷

Ezek a végletes megfogalmazások annál inkább szembeötlőek, mivel a közismert marxi formulának a gondolata („A szabadság felismert szükség-szerűség”) már több mint száz évvel ezelőtt felismerszik a múlt század egyik legnagyobb nyelvészének, Riedl Szendének az alábbi megállapításaiban: „Tudományos meggyőződése . . . hogy nyelvet c s i n á l n i nem szabad . . . nem is lehet . . . hanem igenis a nyelvet l e h e t és kell is tanulmányoznunk, hogy annak törvényeit megismervén, azoknak e n g e d e l m e s k e d v é n rajta uralkodhassunk.” (RIEDL 1873. 13). Mi más ez, mint a nyelv fejlődésébe történő tudatos beavatkozás (szabadság) lehetősége a nyelv objektív fejlődés-menetének az ismerete alapján (felismert szükségesség)?

⁵ „Aller sprachlicher Ausdruck . . . soll als freie und individuelle Schöpfung aus sprechenden Individuen erklärt sein.” (VOSSLER 1904. 88.)

⁶ „Mir hingegen erscheint die Lehre von der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze als ein Hindernis für die Wissenschaft sich im Sinne des Causalitätsgesetzes fortzuentwickeln.” (SCHUCHARDT 1885. 33.)

⁷ Ez kísértetiesen egybeesik a már idézett VOSSLER véleményével, amely szerint a hangváltozások egyes személyek önkényes beavatkozásának az eredményei: „. . . so läßt sich auch die Möglichkeit nicht bestreiten, dass der Ursprung eines Lautwandels ein willkürlicher sei” (VOSSLER i. m. 15).

A lazicziusi „természetes erők” és a „mesterséges eszközök” korrelatív egysége úgyszintén a nyelvfejlődés menetébe való tudatos beavatkozás lehetősége mellett tör lándzsát (LAZICZIUS 1938. 307). „... a nyelv életébe mesterségesen is be lehet avatkozni — írja továbbá —, sőt, ha szükség van rá, kell is” (i. m. 316).

A nyelvfejlődés „természetes” menete tehát: mind az egyéni beszélőtől függetlenül létrejött és ható objektív törvényszerűségek, mind pedig a szubjektív tényezők, a tudatos beavatkozás kölcsönös ötvözete. A nyelvfejlődés objektív szükségszerűségéről, a nyelvi törvényekről itt csupán annyit kell leszögeznünk, hogy ez az objektív fejlődésment, törvényszerűség, nem a régi értelemben fölfogott százszázalékos, kivételeket nem ismerő, vakon érvényszerű társadalmi determináltság. Napjaink törvényfogalma — így a nyelvi törvény-fogalom is — nagyonis rugalmas elméleti kategória, amelyben a tendencianyalábok a meghatározóak, tehát a kivételek nem rendítik meg a folyamat, vagy állapot törvényszerű státusát.

A nyelvi törvények ilyenkor való értelmezése alapján joggal kérdőjelezi meg Bodolay Géza — a nagy per felújításának harcos képviselője — vitapartnereinek azt az érvét, amely a zárt *ë* használatának a szabályszerűségét (törvényszerűségét) azért vonja kétségbe, mert ez a szabályszerűség azért ingatag státusú, mivel vannak alóla kivételek: „A viszonylag kis számú kivételre nem térek ki, csak azt kérdelem vitapartnereimtől, általában kivétel nélküliek szoktak-e lenni a különböző nyelvek szabályai?” (BODOLAY 1978 a. 583). Nehezen vitatható a zárt *ë* használatának normatív jellege mellett felhozott külföldi példája is: „Az NDK-ban 1974-ben jelent meg 4. kiadásban a »Wörterbuch der deutschen Aussprache«, mégis — bárki meggyőződhet róla — a berlini egyetem professzorai körében is több változata él ennek a normával ellátott nyelvnek. Az NSZK-ban pedig még olyan közismert kiejtési szabályt is áthág számos művelt ember, hogy a szóeleji *st* és *sp* *s*-sel olvasandó. Nagyon sokan *sz-et* ejtenek, mert az ő vidékükön éppen az az ejtés járja. Pedig ha valahol, akkor németeknél szabály a szabály” (i. m. 575).

A nyílt meg a zárt *e* körüli vita megnyugtató lezárását, a zárt *ë* fonológiai státusát tehát semmiképpen sem olyan norma alapján kell megkísérelni, amely nem ismer kivételeket!⁸

c) A zárt *ë* helye, szerepe a magyar magánhangzórendszer jelen állapotában. Az *e* hang(-ok) körüli vita az utóbbi években épp olyan hevességgel föllángolt, mint ahogyan ez a múlt század óta időszakonként megismétlődött. A vitában résztvevők a korábbi szenvedélyességgel fogalmazták meg az érveket és az ellenérveket, de azok is, akik elismerték a zárt *ë* rendszerbeli helyének a meglétét, funkcionális terheltségét, különböző nehézségekre hivatkozva, inkább a zárt *ë* normatív jellege ellen foglaltak állást. Az utóbbihoz jellemző példát szolgáltat az akadémiai nyelvtan eljárása, amely a magyar magánhangzórendszer ábrázolásában a háromszögűt említi első helyen, annak ellenére, hogy megjegyzi: „mindamellettt szóalakok és alaktani sorok váltakozásának (mint *sör ~ ser*; *kavar ~ kever*; illetőleg: *-hoz ~ -hez ~ -höz*, *-ban ~ ben* stb.) megértéséhez ez utóbbi [a magyar magánhangzórendszer] négy szögű ábrázolása a d j o b b t á m p o n t o t, minthogy a nyelvi váltá-

⁸ A nyelvhasználat normáinak az ilyenkor fölfogása már több mint 40 évvel ezelőtt is megfogalmazódott Laziczius alábbi megállapításában: „szórványos jelenségek ellen nem lehet és nem is kell hadakozni” (LAZICZIUS 1938. 308).

kozások mindig a hangrendszernek valóban meglévő tagjai között észlelhetőek” (TOMPA 1970. 72; az én kiemelésem: K. F.). Az akadémiai nyelvtan még az alábbiakat is leszögezi: „Bizonyos történetileg kialakult nyelvtani, pontosabban: szóképzés- és ragozási szabályosságainkat [t ö r v é n y s z e r ű s é g e k e t, t ö r v é n y e k e t: K. F.] ma is szabatosabban és áttekinthetőbben lehet ábrázolnunk, ha a szokásos helyesírástól eltérve, a nyelvészet gyakran alkalmazott jelölésmódjával megkülönböztetjük a sok magyar ember kiejtésében valóban élő kétféle rövid e hangot” (i. m. 45; az én kiemelésem: K. F.). Még egy idézet a „békéltető” állásponthoz: a zárt e „nem hivatalos tagja a magyar köznyelv hangrendszerének, de szívesen látott vendége” (IMRE 1975. 178).⁹

Annak tudatában, és annak előrebocsátásával, hogy az igazság objektív volta nem attól függ, hogy hányan vallják ezt és hányan azt a nézetet, hanem az a maga objektivitásában rejlik, érdemes szemügyre venni a vitában résztvevők számát, de még inkább argumentumaikat.

Ha jól tudtam követni a vita legutolsó szakaszának menetét, akkor azt kell mondanom, hogy az abban résztvevők többsége tagadta a zárt *ë* fonológiai státusát és méginkább külön betűvel való jelölésének a jogosultságát. Elekfi László például 1961-ben írt „Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár” című tanulmányában az irodalmi nyelv *e*-zésével szemben a zárt *ë*-zést másodrendűnek tartja, szerinte csak az *e*-zés a köznyelvi norma, és mindazoknak a véleményét, akik a zárt *ë*-zést kötelező normának javasolják, „szélsőséges álláspont”-nak tekinti (ELEKFI 1961. 159). Papp István 1966-ban megjelent leíró magyar hangtanában elismeri, hogy a zárt *ë*-zés régebben általános volt, ezzel szemben ma már csak — nyelvjárási jellegű (PAPP 1966. 317). Tompa József már idézett írásában is csak a dunántúli „regionális köznyelv” sajátosságának véli a zárt *ë* használatát, szerinte másutt egységes *e*-t használnak (TOMPA 1970. 28). Lőrincze Lajos, aki a kisebbség ejtésében látja élő valóságnak a zárt *ë*-nek nyílt párjától való megkülönböztetését, egyenesen katasztrófális következményeket látna abban, ha — szerinte — a magyar nyelvterület kisebb részében élő zárt *ë* ejtést írásban is jelölnék: „S ha írásban is jelölnék? Még rosszabb lenne. Egy csapásra írástudatlan lenne a magyar nép tekintélyes része” (LŐRINCZE 1975. 189; az én kiemelésem: K. F.).

A neveket és az idézeteket még lehetne sorjázni, de azt hiszem, hogy ennyiből is kiviláglik a zárt *ë*-ellenesek egységesnek mondható fő érve: az ország magyarul beszélő lakosságának a többsége nem ismeri a kétfajta *e* hangot, éppen ezért nem is beszélhetünk a kettejük között meglévő funkcionális különbségről.

Még két hozzászóló véleményéről azonban szólni kell. Az egri kiejtési konferencián résztvevő egyik budapesti magyar szakfelügyelő az alábbiakat mondta: „Elképzelhetetlenek tartom (ebben a szóban sem tudom az *e*-t használni) az *e* jelölésével írott tankönyvek kiadását.” (Az egri kiejtési konfe-

⁹ IMRE SAMU — mint ez ismert — a zárt *ë*-ellenesek oldaláról vett részt a Magyar Nemzetben olvasható vitában. A zárt *ë* státusára vonatkozó idézett álláspontjával határozottan szembeszállt KÁLMÁN BÉLA: „A legfőbb baj az, hogy nem általánosítható az a vélemény, amit Imre Samu írt cikke végén: »a zárt *e* nem [hivatalos] tagja ugyan a magyar köznyelvi hangrendszernek, de szívesen látott vendége«. Nem mindenki látja ugyanis szívesen, és igen sokan a nyelvjárási sajátosságok közé utalják, egy szintre helyezik az *i*-zéssel, az *ö*-zéssel és a kettős hangzók ejtésével” (KÁLMÁN 1975. 182–183).

rencia anyagának 221. lapjáról idézi BODOLAY 1978 a. 169). Meglepő tájékoztatlanságról árulkodik ez a hályog-kovács merészségével megfogalmazott hozzászólás. Egy magyar szakos szakfelügyelő részéről az általa inkriminált szóban valóban nehéz volna „az *ĕ*-t használni”, mivel abban egyetlen egy ilyen hang sincs! Nem nehéz elképzelni, hogy az általa „szakfelügyelt” magyar nyelvtanórákon milyen igényeket támasztanak az *ĕ*-hangok megtanításával szemben! A másik hozzászólás pedig megdöbbentő példája az idézetekkel való manipulálásnak.

Zilahi Lajos (nem tudom, hogy ő is szakfelügyelő-e?) a Magyaritanítás 12. számában megjelent „Szemben az árral?” című cikkében Bodolayt idézi az alábbi módon: „Ezért tartom jogosnak ma is a Bodolay által idézett SZARVAS GÁBORTól származó kérdést: „Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek, akinek [a kettőzés, valószínű, nyomdai hiba] a környezete nem két *e*-vel beszél?” (ZILAHY 1979. 238). A teljes Bodolay-idézet homlokegyenest az ellenkezőjét mondja: „Kisiskolások esetében talán a magyar nyelv művelés egyik nagy úttörőjének, Szarvas Gábornak fel lehetett volna még a kérdést tenni, amikor száz éve dühös cikkeket írta a Magyar Nyelvőrben a kétféle *e*-hang »egyesítése« ellen: »Honnan tanulja meg az a szegény gyerek, akinek a környezete nem két *e*-vel beszél?«” (BODOLAY 1975. 174). Ez már etikai kérdés! Ha a cikkben olvasható többi megállapítások is ilyen „tényfedezet”-re támaszkodnak, nem túl sokat nyomnak a latban, argumentatív erejük nem igen támogatja a zárt *ĕ*-ellenesek táborának az igazát.

Az *ĕ*-pártiak érvelése: Fentebb már szó esett arról, hogy az akadémiai nyelvtan is látja az *ĕ* hang funkcionális megterheltségét, annak ellenére, hogy külön írásjelet szánna neki. Ezen túl Szépe György, a magyar nyelv generatív nyelvtanának az előkészítő dolgozatait tartalmazó kötetben a zárt *ĕ* meglétét, illetőleg posztulását alaktani szempontból is rendkívül fontosnak tartja „A mai magyar nyelvjárások nagy részében is megvan a zárt *ĕ* és a nyílt *e* szembenállása. De ha nem volna, akkor is könnyebbséget jelent alaktani szempontból a zárt *ĕ* feltevése, például a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, az *-on*, *-en*, *-ön* és más esetek számára” (SZÉPE 1969. 394–395). SZÉPE említett dolgozatában állást foglal a zárt *ĕ* jelölése mellett is: „Az egyes magánhangzók rendes magyar helyesírási formájukban találhatók. (Kivétel a zárt |*ĕ*|, melynek nincs helyesírási jele. Felvételét azonban szükségesnek tartom a központi nyelvjárásokon alapuló magyar köznyelv magánhangzórendszerébe)” (i. m. 399; az én kiemelésem: K. F.) Papp Ferenc ugyancsak a rendszerkényszer alapján voksol a zárt *ĕ* mellett: „bebizonyított tény — írja —, hogy a két *e*-t megkülönböztető rendszerben a két hang két különböző fonéma képviselője. Ismeretes továbbá e két fonéma szerepe az itt vizsgált jelenségkörben: a vizsgált morféma-k allomorfiái, más rendszert alkotnak a két »ejtési« normában. Többen talán úgy fogalmazzák meg, hogy csak úgy alkotnak világos rendszert, ha a két *e*-fonémát feltesszük... (Én is e »többek« véleményét osztom.)” (PAPP 1975. 64; az én kiemelésem: K. F.) Bárczi Géza a magyar nyelv művelésről írt monográfiájában a zárt *ĕ*-zés mellett érvelve, az alábbiakat írja: „Az ország területének túlnyomóan a nagy részén él a kétféle *e* megkülönböztetése” (BÁRCZI 1974. 32). Kálmán Béla véleményéről már szó esett korábban (a kétfajta rövid *e* megkülönböztetése nyelvünk ősi sajátossága), de hozzáteszi azt is — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának tényeit vallatóra fogva —, hogy az Atlasz is „bebizonyította, a

kétfajta rövid *e* megkülönböztetése ma is élő jelenség nyelvterületünk mintegy 70 százalékán” (KÁLMÁN 1975. 181). Az említett Atlasz bizonyító erejére támaszkodva a hozzászólásának címében szereplő „Köznyelvi-e a zárt *e*?”-re határozottan így válaszol. Tiszamarti Antal a Magyar Nemzet vitasorozatában megjelent hozzászólásában szintén „egyetemes magyar hang”-nak tartja a zárt *ĕ*-t, és hozzáfűzi: „melyet tájéjtésbeli sajátság szintjére süllyeszteni: megbocsáthatatlan vétek. Igenis, van erős tárgyi alapja a zárt *ĕ* újbóli irodalmi rangra emelésének.” (TISZAMARTI 1975. 185.) Bodolay Gézának a zárt *ĕ* létjogosultságát tagláló írásait — úgy gondolom — nem szükséges részletesen tárgyalni. Számomra legalábbis meggyőzőek főbb érvei: az ország lakosságának több mint kétharmada használja, funkcionális terheltsége elvitathatatlan, széphangzásbeli szerepe úgyszintén, és a rendszerkényszer vele is „posztuláltatja” a zárt *ĕ* jelenlétét a magyar magánhangzórendszerben.

Nem tudom — de nincs is szándékomban — eldönteni, hogy Imre Samu vagy Kálmán Béla-e az igazi „meghallója” az Atlasz vallomásának.¹⁰ Annyi azonban elvitathatatlan a zárt *ĕ*-pártiak végső következtetéséből, ha a magyar nyelvterületen beszélők többsége használja a kétfajta rövid *e*-t, és a használat mögött jelentésmegkülönböztető szándék húzódik meg, akkor a zárt *ĕ*, mint fonéma, tagja a magyar magánhangzórendszernek!

A nyelvökonomiai szempontok is a zárt *ĕ* pusztulása mellett érvelnek. Mert akármennyire igaz is az, hogy a homonímia minden nyelv megszokott jelensége, továbbá az is, hogy a szövegösszefüggésből általában eldönthető a szó igazi jelentése,¹¹ ez azonban csak féligazság. A hangeszközökkel történő megoldások elsőbbsége mellett legalább ennyi — ha nem több — érv felsorolható. A mai információk özönében ugyanis a minél egyszerűbb módon történő kifejezés alapvetően fontos szempont. Ha tehát a homonímia nyelvi universálnak tekinthető — mint ahogyan az is —, továbbá, ha a szövegösszefüggés a legtöbb esetben megszünteti a jelentésbeli bizonytalanságot, legalább olyan mértékben nyelvi universálnak kell tartanunk a nyelvi ökonomiát is!

d) Megtanítható-e a zárt *ĕ* ejtése, ha igen, mi abban az iskola szerepe, és külön betűvel kell-e jelölni? Ha az elmondottak alapján sikerült a zárt *ĕ* fonematikus megterheltségét, fonológiai státusát igazolni, már csak az a kérdés van hátra, hogy ebből milyen következtetéseket kell levonnunk a magyar

¹⁰ Ha nem is tudom az aritmetikai vitát eldönteni, azt viszont nem hallgathatom el, hogy amióta foglalkoztat az *ĕ*-per legújabb állása, mániákusan figyeltem a rádió és a televízió olyan adásait, ahol nem „profik” beszéltek. Az összehasonlítás (hányan *e*-znek, illetőleg *ĕ*-znek) igen tanulságos fogódzókát kínál. A közelmúltban pl. a Fórum egyik adásában egy miniszterelnökhelyettes meg 4 vagy 5 miniszter beszédéből csak egy *e*-zett, egy ingadozva használta az *e*-t, meg az *ĕ*-t, a többi következetesen az *ĕ*-pártiak véleményét erősítette meg. Nem valószínű, hogy az ország fontos gazdasági problémáival foglalkozó vita résztvevőit Bodolay intencióinak megfelelően válogatták ki.

¹¹ Meg kell jegyezmem, hogy nem mindig. Mert pl. *Az apám kifestette a lakását* mondatban a *kifestette* jelentése bizonytalan. Jelenthet aktív cselekvést, de ugyanolyan erővel műveltető ige is lehet. Ha a mondatot további „segítségnyújtó” mondatrészekkel megtoldom: *Az apám a barátjával kifestette a szobáját*, még mindig jelentheti azt is, hogy az apám is festő, meg a barátja is. Itt most bővebben nem is szólok arról, hogy igen gyakran izolált helyzetben is előfordulnak a kritikus magánhangzókkal alkotott szavak, amikor semmi segítség sincs az igazi jelentés kihámozásában. Talán még annak a megjegyzése is idekívánkozik, hogy Lőrincze Lajos milyen harcosan küzdött a műveltető *-tet* képzőnek használata mellett, tehát amellett, hogy a jelentésbeli bizonytalanságot hangszökökkel szüntessük meg, és ne a redundánsabb megoldáshoz folyamodjunk.

beszédhangok rendszerében elfoglalt helyére, státusának megerősítésére, sőt, minél szélesebb rétegek között való elterjesztésére nézve. Bele kell-e törődnünk abba a rezignált hangú végkövetkeztetésbe, amelyet azoknál a vitázóknál is tapasztaltunk, akik önmaguk sajnálják ugyan a zárt *ë*-nek a magyar magánhangzórendszerből való kiviesését, de a kiviesés felé vezető utat olyan objektív társadalmi folyamatnak tartják, amit nem lehet megállítani, különösen nem megfordítani. Kilátástalan célkitűzésnek tűnik-e SZABÓ T. ATTILA egész életprogramját összesűrítő őszinte vallomása, mely szerint: „Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra” — ahogyan ez a megindító vallomás PÉCHY BLANKA 1974-ben megjelent „Beszélni nehéz” című könyvecskéjének a mottójaként olvasható. Megszállott elfogultság, kilátástalan illúziókergetés-e a „vakon érvényesülő” társadalmi—nyelvi folyamatokkal való szembeszegülés-e („Szemben az árral?”), ha arra vállalkozunk, hogy az idézett kutatók véleménye szerint a lakosság kétharmadát reprezentáló zárt *ë* nyelvhasználatának a megőrzésére vállalkozunk, sőt azt is célul tűzzük ki, hogy azokat is megtanítsuk ennek a hangnak a képzésére, ejtésére, akik ezt a képességet nem „az anyatejjel szívták magukba”?¹²

Ha a nyelvművelés „cselekvő nyelvtudomány” (DEME 1960/61. 80) és a nyelv életébe való „tudatos, határozott irányú beavatkozás, a nyelv fejlődésének bizonyos ésszerű korlátok közé szorítása, sőt e fejlődés irányítása” (BÁRCZI 1974. 15—16), továbbá „nem lehet a nyelvművelőknek fontosabb, komolyabb feladatuk, mint ez a zárt *ë* ügyében való munkálkodás” (BÁRCZI 1975. 191), akkor valóban „meg kell kísérlni minden rendelkezésünkre álló eszközzel” a zárt *ë* megmentését, elterjesztését, akármennyire is tudatában vagyunk annak, hogy „nem is könnyű és gyors sikereket ígérő harc”-ról van szó, a feladatvállalást nem lehet megkerülni (i. m. 190.). BÁRCZINAK a fenti vitában elhangzott azon következtetése is meggyőző, amely szerint „ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenlítheti csak ki” (i. m. 193). Deme László egy több mint negyed századdal ezelőtt közzétett tapasztalata mellett sem mehetünk el gondolkodás nélkül. Eszerint: „... elképzelhető — ahogyan saját példánk és saját kísérletünk a színésznövendékek oktatásában ezt bizonyítani is látszik —, hogy a magyar szó leendő mesterei,

¹² A vitában résztvevőknek csaknem egybehangzó véleménye zárt *ë*-párti olyan értelemben, hogy funkcionális és stilisztikai értékét nem vitatja, de a megtanulhatóságát annál inkább. Egyetlen olyan véleménnyel találkoztam, amely kimondottan ellene volt a zárt *ë* tanításának: „Véleményünk szerint a mai magyar színpadi beszédet a zárt *ë* hangok használata nem jellemzi, s bár üldözendőnek nem tartjuk, tanítását nem ajánljuk” (MONTÁGH 1974. 125). Ez a vélemény azért volt számomra megdöbbentő, mert képviselője a Színház- és Filmművészeti Főiskola színész tanszékén dolgozik, ott tehát, ahol „a magyar szó leendő mesterei . . . a színészjelöltek” képzése folyik, és a színházi nyelvnek a szép magyar beszédejtés szempontjából vállalt — vagy vállalandó — szerepe vitathatatlan! Ide még csak annak a megjegyzése kívánkozik, hogy a szép magyar beszéd szerelmese és mesterségéből adódóan tudatos művelője, Péchy Blanka említett könyvecskéjében is elmarasztalja fonetikatanárát a vele szemben e téren megfogalmazandó feladat elhanyagolásáért, és saját tapasztalatai alapján, őszintén bevallja, hogy „tudatos technikával javíthatjuk, növelhetjük beszélszerveink teljesítményét” (PÉCHY 1974. 15). Ennek alapján levont következtetése: „A helyes kiejtés egysége is csak tudatos irányítással valósítható meg” (i. m. 17).

elsősorban a tanár- és színészjelöltek e hang használatát meg is tanulhatnák" (DEME 1953. 206). A színésznövendékekkel való kísérletezés negatív eredményei mellett van tehát pozitív is. Természetesen ehhez a zárt *ĕ* jelentőségének a tudatosítása, az ebből fakadó feladatok tudatos vállalása szükségtelenné mind a Színi Akadémia, mind egyéb oktatási intézmények magyartanárai részéről, hogy „semmi esetre se fordulhasson elő az, amit egy fiatal színész elmond, hogy a hazulról anyanyelvében hozott zárt *ĕ*-zõ kiejtéséről a Színi Akadémián tervszerűen leszoktatták" (BÁRCZI 1975. 192).

A vitában résztvevők pesszimisztikus végkövetkeztetését általában azzal indokolják, hogy nem lehet ezt megtanulni. Ezzel szembeállítható Bárczinak a vitában elhangzott határozott kijelentése: „Külföldi nyelvtérületeken a kezdő színésznek akárhányszor jóval nehezebb feladatokkal is meg kell birkóznia, például a párizsi születésűnek meg kell tanulnia a pergetett *r* kiejtését, mely anyanyelvéből hiányzik, enélkül ugyanis még táncdalénekesi minőségben sem igen léphet rendezőbb helyen nyilvánosság elé" (uo.).

A vitában résztvevők közül sokan saját tapasztalataikra hivatkozva fejtették ki álláspontjukat. Számomra is a saját tapasztalatom szolgáltatja a kérdésben elfoglalt optimista álláspontom alapját. Magam *ö*-zõ nyelvjárás-területről származom, és az iskolában tanultam meg az *ĕ*-zést.¹³

Ugyanezt mondta el jelenlegi munkahelyem egyik elméleti vitájában egy budapesti születésű magyarszakos kollégám.

Hol kezdjük?! A vita alapján egy olyan ördögi kör vonalai rajzolódnak ki, amelyből a kitorést valahol feltétlenül el kell kezdeni. Ha van is némi túlzás abban a Kodálynak tulajdonított aforizmában, hogy „a gyerekek zenei nevelését születésük előtt kilenc hónappal kell megkezdeni”, nagyon elgondolkoztató és egyértelmű következtetések levonására sarkalló, bölcs mondás ez! Valóban, a gyerekek helyes magyar beszédre való nevelését már az óvodában el kell kezdeni, minden erőfeszítést meg kell tenni arra, hogy az óvónő- aztán a tanító- és végül a tanárképző intézményekben tudatosan felkészítsék a leendő pedagógusokat az *e* téren reájuk háruló feladatok maradéktalan ellátására. Nagyon elgondolkodtató Gerencsér Évának a Magyar Nemzet *ĕ*-zõ vitájában olvasható hozzászólása, amely szerint a győri Tanítóképző hallgatói kétféle rövid *e*-hangot használnak ugyanúgy, mint oktatóik nagy része, „erről azonban kevés fogalmuk van. Egyik-másik hallott ugyan valamit a zárt *ĕ*-ről a középiskolában, tudatosan azonban nem él bennük, hogy beszédükben ők is használják a zárt *ĕ*-t” (GERENCSÉR 1975. február 9.).

Az utolsó kérdés: mindezek után a kétfajta rövid *e*-nek saját külön betűkkel való ellátása már automatikusan megválaszolódik: mindazon nehézségek ellenére, amelyeket az *e*-zõ vitában felszólalók elmondtak, a zárt *ĕ* fonológiai státusából csak az a következtetés vonható le, hogy külön betű jár neki. Hogy ez az Értelmező Szótárban használt *ĕ* jelölése mellett másfajta jellel érhető-e el, mellékes kérdés. Valószínűnek tűnik, hogy a megszokottabb, két-pontos jelölés lenne erre alkalmasabb. Hogy az esetleges külön jelölés bevezetésével a magyar írástudó társadalom többsége írástudatlanná válna, nem valószínű. Ennél sokkal nehezebb dolgokat is megtanult a magyar társadalom apraja-nagyja három és fél évtized alatt. Mellesleg: a köznyelvből teljesen

¹³ Mint ez köztudomású, nem minden zárt *ĕ*-nek felel meg az *ö*-zõ nyelvjárásban *ö*, tehát nem automatikusan állítódott át artikulációs mechanizmusom az *ö*-zészről az *ĕ*-zésre.

hiányzó, a magyar nyelvjárásoknak is csak egy elenyésző kicsi részében élő, fonológiailag teljesen irreleváns hang számára biztosított *ly*-betű senkit sem zavar magyar szövegek olvasásában, és ha nehezen is, de minden iskolásgyerek megtanulja. Ha ez igaz, akkor nem hiszem, hogy az analfabetizmus riasztó kísérletét váltaná ki a magyar nyelvterület több mint kétharmadán használt, funkcionálisan bemutatott módon terhelt, zárt *ē* ejtésének a megtanulása és a kétfajta rövid *e* közötti különbség írásban történő jelölése is.

„A zárt *e* tehát . . . él is, hat is, nem hagyja magát. Miért is nincs betűje a magyar ábécében? Csak a jó Isten tudja, meg a Magyar Tudományos Akadémia” idézi Lőrincze GÖMÖRI JENŐ több mint húsz évvel ezelőtti szavait (LŐRINCZE 1953. 105).

Irodalom

- BAKOS 1978: BAKOS J., Az írásjelek stilisztikája és retorikája. Nyr. 102: 257–275.
 BÁRCZI 1966: BÁRCZI G., A nyelvi változások értékelése. MNY. 62: 129–134.
 BÁRCZI 1974: BÁRCZI G., Nyelvművelésünk. Budapest 1974.
 BÁRCZI 1975: BÁRCZI G., A zárt *e* kérdéséhez. Látóhatár 1975. február: 190–193.
 BARÓTI 1800: BARÓTI SZ. D., Orthographia- és Grammaticabéli észre-vételek . . . Komárom 1800.
 BENKŐ 1963: BENKŐ L., Mikor dőlt el az *e* írásának sorsa? Nyr. 87: 3–20.
 BENKŐ 1976: BENKŐ L., Egy emfaticus eredetű hangváltozásról. NyK 78/2: 284–291.
 BEREKSZÁSI 1797: BEREKSZÁSI N. P. Versuch einer magyarischen Sprachlehre . . . Erlangen 1797, ill. Tudományos Gyűjtemény 1862. (V.) 96.
 BODOLAY 1975: BODOLAY G., Lehetne-e szebben? Látóhatár 1975. február: 171–175. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
 BODOLAY 1978: BODOLAY G., Hozzászólás „A magyar mint idegen nyelv” témakörrel foglalkozó anketón 1977. június 21-én. Nyr. 102: 303–305.
 BODOLAY 1978 a: BODOLAY G., Felvettem, de elég-e ez? Vasi Szemle 23/4. számában megjelent cikk (572–584), rövidített változata a „Magyartanítás” c. folyóiratban (21/4: 167–174).
 BODOLAY 1979: BODOLAY G., Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. MNY. 75: 315–328.
 BUVÁRI 1978: BUVÁRI M., A kétféle *e* hang esélyei köznyelvünkben. Kézirat. Egy részlete megjelent a Magyar Nyelvről 102. számában: (163–170).
 DE COURTENAY 1895: DE COURTENAY, B., Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg 1895.
 DELLBRÜCK 1880: DELLBRÜCK, B. Einleitung in das Sprachstudium. Leipzig 1880.
 DEME 1953: DEME L., A helyes magyar kiejtés kérdése. Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánykötet (szerk. LŐRINCZE L.) 1953: 199–239.
 DEME 1960/61: DEME L., Nyelvtudomány és nyelvművelés. Valóság 1960/61.
 ELEKFI 1958: ELEKFI L. – RUSZSICZKY É., Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Nyr. 82: 261–68.
 ELEKFI 1961: ELEKFI L., Köznyelvi *e* hangunk és az Értelmező Szótár. Nyr. 85: 159–165.
 FÁBIÁN 1967: FÁBIÁN P., Az akadémiai helyesírás előzményei. Budapest 1967.
 FAZEKAS 1979: FAZEKAS T., Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. MNY. 75: 355–362.
 FOGARASI 1834: FOGARASI J., A' magyar nyelv metaphysicája vagy a' betűknek eredeti jelentése. A magyar nyelvre alkalmaztatva. Pesten 1834.
 FOGARASI 1843: FOGARASI J., Művelt magyar nyelvtan elemi része. Pesten 1843.
 GEORCH 1817/1821: GEORCH I., A' magyar helyes írás' fő rendszabályairól (1817). Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről . . . II. Pesten 1821: 1–59.
 GERENCSÉR 1975: GERENCSÉR É. hozzászólása az *ē-ző* vitához. Magyar Nemzet 1975. február 9.
 HAJDÚ 1966: HAJDÚ P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
 HORVÁTH 1821: HORVÁTH I., Jutalomfeleletek a' Magyar Nyelvről I–II. Pesten 1821.

- IMRE 1975: IMRE S., A zárt *e* tanításáról. *Látóhatár* 1975. február: 175–178. Magyar Nemzet 1974. szeptember 8: 14.
- JAKOVLEV 1928: JAKOVLEV, N. F.: *Matematiceszkaja formula posztrojennija alfabeta: Kultura i piszmennoszty*. Moszkva 1928.
- JONES 1928: JONES, D., *Das System der Association Phonétique Internationale. „Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten“*. Berlin 1928.
- KALMÁR 1770: KALMÁR GY., *Prodromus... Pozsony 1770*.
- KÁLMÁN 1975: KÁLMÁN B., Köznyelvi-*e* a zárt *e*? *Látóhatár* 1975. február, Magyar Nemzet 1974. november 10: 14.
- KARDEVÁN 1936: KARDEVÁN K., A magyar *á* hang védelmében. *Magyarosan* 1936: 34–35.
- KASSAI 1817: KASSAI J., *Magyar Nyelv-tanító Könyv... Sárospatak 1817*.
- KÁZMÉR 1977: KÁZMÉR M., Egy „kitagadott” magánhangzónkról. *Új Szó* 1977. augusztus 27: 4.
- KÁZMÉR 1974: KÁZMÉR M.—Eugen Pauliny: *Fonológia spisovnej slovinciny* ÁNyT 10: 229–236.
- KOLMÁR 1817/1821: KOLMÁR J., *Próbatételek a' magyar helyesírás philosophiájára. 1817. Horvát István (kiad.), Jutalomfeleletek a' magyar nyelvről... Pesten 1821. 1–130*.
- LAZICZIUS 1931–1934: LAZICZIUS GY., Bevezetés a fonológiába. *NyK* 48: 1–30, 165–206, 349–381.
- LAZICZIUS 1936: LAZICZIUS GY., A finnugor hangjelölés kérdéséhez. *NyK* 50: 219–226.
- LAZICZIUS 1937: LAZICZIUS GY., Az affrikáta-vita. *MNy.* 33: 76–82.
- LAZICZIUS 1938: LAZICZIUS GY., A magyar kiejtésről. *MNy.* 34: 307–16.
- LAZICZIUS 1939: LAZICZIUS GY., Zur Lautquantität. *Archiv für vergleichende Phonetik* 3/4: 245–250.
- LAZICZIUS 1939 a/1966: LAZICZIUS GY., Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. *AL* 1: 162–167. Repr. in SEBEOK 1966: 64–70.
- LAZICZIUS 1941: LAZICZIUS GY., *Átmeneti szókatégoriák*. *NyK* 51: 14–25.
- LAZICZIUS 1942: LAZICZIUS GY., *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*. Budapest 1942.
- LAZICZIUS 1944: LAZICZIUS GY., *Fonétika*. Budapest 1944.
- LAZICZIUS 1948: LAZICZIUS GY., *Phonétique et phonologie*. *Lingua* 1/3: 293–302.
- LAZICZIUS 1935/1966: LAZICZIUS GY., *Probleme der Phonologie. Zeichenlehre — Elementenlehre*. *Ungarische Jahrbücher* 15: 495–510. Repr. in *Selected Writings of Gyula Lazicius*. The Hague—Paris 1966: 38–63.
- LAZICZIUS 1936/1966: LAZICZIUS GY., A New Category in Phonology. *Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences*, 57–60. Repr. in *Selected Writings of Gyula Lazicius*. The Hague—Paris 1966: 59–64.
- LÓRINCZE 1949: LÓRINCZE L., A magyar helyesírás kitagadottja. *Magyarosan* 18: 18–23.
- LÓRINCZE 1950: LÓRINCZE L., Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése. *Nyr.* 74: 88–100.
- LÓRINCZE 1953: LÓRINCZE L., *Nyelv és élet*. Budapest 1953.
- LÓRINCZE 1975: LÓRINCZE L., *Nyelvvédelem, embervédelem*. *Látóhatár* 1975. február: 185–189, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
- MIKOLA 1979: MIKOLA T., A permi nyelvek szóvégi magánhangzójának történetéhez. *NyK* 81/1: 113–118.
- MONTÁGH 1974: MONTÁGH I., A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. *ÁNyT* 10: 115–129.
- NAGY 1955: NAGY A., „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés szolgálatában. *Nyr.* 79: 383–388.
- NAGY 1941: NAGY J. B., Köznyelvi kiejtésünk (Akadémiai székfoglaló előadás) *MNy.* 37: 82–94.
- PÁPAI 1808: PÁPAI S., A' magyar literatúra esmérete I—II. Veszprém 1808.
- PAPP 1975: PAPP F., A magyar főnév paradigmaticus rendszere. Budapest 1975.
- PAPP 1966: PAPP I., *Leíró magyar hangtan*. Budapest 1966.
- PÉCHY 1976: PÉCHY B., *Beszélni nehéz*. Budapest 1976.² (1. kiad. 1974).
- RIEDL 1859: RIEDL SZ., A magyar nyelvrendszer alapvonalai. *Magyar hangtan*. Prága—Lipce 1859.
- RIEDL 1873: RIEDL SZ., Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának? *AkNyv-Ért.* III/9. sz.
- SAUSSURE 1922: DE SAUSSURE, F., *Cours de linguistique générale*. Paris 1922.²
- SCHUCHARDT 1885: SCHUCHARDT, H., *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*. Berlin 1885.

- SEBEOK 1966: SEBEOK, T. (szerk.), Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague—Paris 1966.
- SIMON 1808: SIMON A., Igaz mester a' ki tanítvánait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egészérré írni és olvasni is megtanítja. Budán 1808.
- SIMONYI 1905: SOMONYI Zs., A magyar nyelv. Budapest 1905² (1. kiad. 1889).
- SZARVAS 1873: SZARVAS G., A helyes magyar kiejtés. Nyr. 2: 97—103.
- SZENDE 1976: SZENDE A., Anyanyelvi kalauz a család számára. Budapest 1976.
- SZÉPE 1969: SZÉPE Gy., Az alsóbb nyelvi szintek leírása. (Előkészítő dolgozatok A magyar nyelv generatív nyelvtana témaköréből) ÁNyT 6: 359—466.
- SZVORÉNYI 1876: SZVORÉNYI J., Magyar nyelvtan, tanodai s magánhasználatra. Budapest 1876.⁴
- TISZAMARTI 1975: TISZAMARTI A., A zárt e és az ö kérdése. Látóhatár 1975. február. 184—86.
- TOMPA 1970: TOMPA J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Budapest 1970.²
- URBÁN 1978: T. URBÁN L., A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései MNy. 74: 217—28.
- VÁLYI 1798: VÁLYI A., A' magyar nyelvnek grammatikája. Kézirat 1798. Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 612.
- VARGA 1975: G. VARGA Gy., Szándék és lehetőség. Látóhatár 1975 február. 179—80, Magyar Nemzet 1974. november 10. 14.
- VERSEGHY 1805: VERSEGHY F., A' tiszta Magyarország ... Pestenn 1805.
- VERSEGHY 1817: VERSEGHY F., Magyar Ortografia avagy Írástudomány ... A' Nemzeti Oskolák számára. Buda 1817.
- VERSEGHY 1818: VERSEGHY F., A' Filozofiának Talpigazságira épített Felelet ... Budánn 1818.
- VERSEGHY 1818a: VERSEGHY F., Magyar Grammatika ... A' Magyar Nemzeti Oskolák számára. Budánn 1818.
- VOSSLER 1904: VOSSLER, K., Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Eine sprachphilosophische Untersuchung. Heidelberg 1904.
- ZILAHY 1979: ZILAHY L., Szemben az árral? Magyartanítás 12: 233—239.
- ZOLNAI 1939: ZOLNAI B., Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.

Requiem über einem lebensfähigen ungarischen Laut?! (Die Lehren eines mehr als zweihundert jährigen Prozesses)

von FERENC KOVÁCS

Der Autor fragt danach, in welcher Periode der ungarischen Linguistik die phonologisch relevanten Züge der Sprachlaute vorausgeahnt wurden, und wie diese anfängliche Erkenntnis im Laufe der Zeit in der ungarischen Grammatikliteratur bewußt geworden ist. Die so erworbenen Kenntnisse stellt er den Lautnotierungsprinzipien des Association Phonétique Internationale und den Ergebnissen deren Anwendung auf die heimischen Verhältnisse gegenüber (Laziczius). Auf diesen basierend versucht er die phonematische Relevanz eines der umstrittensten Elemente des ungarischen Vokalsystems (ë) und aufgrund deren seinen phonologischen Status festzustellen.

